

EKONOMİ TEORİSİ VE KALKINMA POLİTİKASI (*)

Prof. Dr. H. MYINT

Çeviren : As. Dr. A. Y. GÖKDERE

Bugün bu dersi veriyor olmaktan dolayı gerçekten çok mutluyum. Okul'u bir ekonomi teorisyeni olarak bitirdim ve genel ekonomi teorisine karşı ilgimi hep sürdürdüm. Son yıllarda, daha çok az gelişmiş ülkeler ekonomisi üzerinde çalıştım. Bu nedenle, şimdiki görevimin hem kalkınma ekonomisi hem de genel ekonomi öğretimini kapsamaması, benim için son derece uygundur. Kanımca, bu iki yoldaki çabalar, yakından ilgili olup birbirlerinin tamamlayıcısıdır.

Gerek ekonomi teorisi gerek kalkınma ekonomisi giderek ihtisaslaşmaktadır. Ekonomi teorisinin bir dalında uzmanlaşan kimse, diğer dallardaki hayli teknik gelişmelere ayak uydurmayı bekleyemez. Benzer şekilde, ekonomik kalkınmanın özel bir yönü ya da belirli bir az gelişmiş ülkeler grubu üzerinde uzmanlaşanlar, kalkınma ekonomisinin diğer alanlarında hızla çoğalan yayınları izlemeyi ümid edemezler. Kalkınma ekonomisinin hızla gelişimi ve yan-konulara ayrılmakta oluşu, kalkınma maliyesi, kalkınma tarımı ve benzeri gibi bütünleriyle konunun özel cephelerine hasredilmiş dergilerin varlığı ile en açık şekilde gösterilebilir.

Öyle sanıyorum ki, uzmanlaşma yönündeki bu eğilim nedeniyle, hiç değilse üniversitelerde, hem kalkınma ekonomisinin çeşitli uzmanlaşmış dalları, hem de kalkınma ekonomisi ile genel ekonomi arasında aracı rolü oynayacak genel bir ekonomi pratisyeni ihtiyacı doğmaktadır. En az ekonominin genel çerçevesi hakkında zamanımızda geçerli sağlam bir ekonomi bilgisi ile az gelişmiş ülkelerin geniş bir bölümünün başlıca özelliklerini öğrenmesi gereken böyle bir pratisyenin amacı, mevcut ekonomi teorisini farklı az gelişmiş ülkelerin değişik koşullarına, daha gerçekçi ve verimli şekilde uygulamaya çalışmak olacaktır. Görevinin aynı derecede önemli bir yanı da, ister ortodoks ister

* Yazarın 1 Aralık 1966 tarihinde, London School of Economics and Political Sciences'da verdiği Açılış Dersi'nden çevrilmiştir.

daha yeni ve modern şekilleri olsun, ekonomi teorisinin az gelişmiş ülkelere yanlış uygulanmasını önlemektir.

Genel kalkınma ekonomistini, bu şekilde araç yapanlarla araç kullananlar arasında bir aracı olarak ele almak, bizi mevcut ekonomi teorisi araçlarının az gelişmiş ülkelere ne ölçüde uygulanabilir olduğu yolunda süregelen tartışmayla yüz yüze getirir. Mevcut kuramsal çerçeveden başlayarak, birikmiş tecrübe ve olaylara dayalı bilgi ışığında, bu çerçevenin az gelişmiş ülkelere uygulanabilirlik derecesini artırmaya çalışma yönündeki bu önerimi sabırsızlıkla bekleyecek bir çok seçkin ekonomist¹ bulunmaktadır. Bu ekonomistler, mevcut batılı ekonomi kuramının endüstrileşmiş ülkelerin özel koşulları, sorunları ve ön-bilgileri ile yuğrulmuş olduğundan az gelişmiş ülke sorunlarını kavrayabilmek üzere geniş bölümlerinin terkedilmesi gerektiğini ileri süreceklerdir.

Söz konusu iktisatçılar mevcut ekonomi teorisini başlıca üç yönden eleştirmektedirler:

1) İlk olarak, ileri ülkeler için tasarlanmış kuramsal analizim standart modellerini, az gelişmiş ülkelerin farklı ekonomik ve kurumsal ortama uyarlamaya çalışmanın *gerçekçiliği* üzerinde durmaktadırlar. Bu yönden yapılan eleştiriye karşı değilim. Nitekim, ekonomi teorisini az gelişmiş ülkelere uygulamada karşılaşılabilecek gerçekçilik eksikliğini başka yönlerden gösteren, andığımız eleştiriciler tarafından bile ileri sürülmemiş örnekler vereceğim. Ancak böyle yapılmasının iktisat teorisini terketme değil, yalnızca uygulanabilirliğini artırma yönünde bir argüman olacağı kanısındayım.

2) Eleştiriciler, ikinci olarak, belirli kaynakların mevcut ekonomik çerçeve içindeki dağılımı sorunuyla uğraşan statik neo-klasik iktisadın; az gelişmiş ülkeler mevcut kaynaklarının artırılması, teknolojinin iyileştirilmesi ve genel olarak kendi-kendini-besleyen dinamik bir ekonomik değişim sürecinin başlatılması gibi bu çerçeveyi kırarak nitelikteki kalkınmanın hızlandırılması sorunu ile *ilgili* derecesini söz konusu etmektedirler. Burada da, kalkınma sorunlarını incelemeye yönelmiş doyurucu bir dinamik kurama sahip bulunmadığımızı kabul etmekteyim. Hatta, daha ileri giderek dinamik iktisat teorisinin büyüme modelleri çerçevesinde beliren son gelişmelerin az gelişmiş ülke-

¹ Örneğin; G. Myrdal, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Duckworth, 1957; yine G. Myrdal'ın, *An International Economy*, Routledge and Kegan Paul, 1956; D. Seers, «The Limitations of the Special Case», Bulletin of Oxford Institute of Economics and Statistics, May 1963.

ler yönünden fazla geçerli olmadığını, modellerin bu ülkeler için geçerli olmak üzere tasarlanmadıklarını söyleyeceğim². Ancak, eleştiricilerin, belirli kaynakların etkin dağılımını araştıran statik teorisinin az gelişmiş ülkeler için geçersiz olduğu yolunda eriştikleri sonucu paylaşmıyorum. Bu noktaya biraz ileride tekrar değineceğim.

3) Eleştiriciler, ortodoks ekonomi teorisinin, ortodoks ekonomi politikasındaki *birakmazcılık* (laissez-faire), serbest ticaret, tutucu maliye ve para politikası lehindeki ön-anlayış ve eğilimlerle ayrılmaz şekilde bağlı olduğunu ileri sürmektedirler. Bunlar, anılan ortodoks ekonomi politikalarının, yeterli dış yardımın yokluğunda, yalnızca hükümetin geniş kapsamlı iktisadî planlaması, yaygın himaye, ithalat kontrolü ve kalkınma programlarının açıktan finansmanı ile hızlandırılabilir olan ekonomik kalkınmayı genellikle güçleştirdiği kanısındadırlar. Bu nedenle, yeni kalkınma politikalarının benimsenmesine yol açmak üzere, mevcut iktisat teorisi ve özellikle ortodoks neo-klasik teorisinin geniş bölümlerinin terkedilmesini önerirler.

Burada iki sorun ortaya çıkıyor. Bunlardan ilki, iktisadî kalkınmayı hızlandırma yönünden yeni politikaların ortodoks politikalarından her zaman daha etkili olup olmadığıdır. Daha özel nitelikteki ikincisi ise, ortodoks iktisadî teorisi ile politikası arasında ideolojik bir bağ bulunup bulunmadığıdır. Şayet varsa, yeni kalkınma politikaları benimsendiğinde, mevcut teorisinin büyük bölümleri bir yana bırakılmamalıdır.

Az gelişmiş ülkeler, kendi aralarında büyük farklılıklar gösterirler. Bu nedenle, yeni kalkınma politikalarının, özel durumları ne olursa olsun, bu ülkelerin iktisadî kalkınmaları yönünden daima daha yararlı olacağı yolundaki genel kanaati paylaşma bana güç görünmektedir. Aşağıda, ortodoks türdeki ekonomi politikalarının kalkınmayı hızlandırma bakımından, yeni tip kalkınma politikalarından gerçekte daha etkili olduğunu gösteren örnekler vereceğim. Bununla birlikte, bugünkü bildirimim konusu olarak, ortodoks ve yeni kalkınma politikalarının karşılıklı üstünlükleri üzerinde genel bir tartışmayı değil, ekonomi teorisi ile kalkınma arasındaki ilişkiyi seçmiş bulunmaktayım. Bu yola gidişim, kısmen belirli bir ülke ele alınmaksızın girilecek böylesi genel bir tartışmanın sorunu çözmekten çok karıştıracaktır; kısmen de sorunun artık olayların gerisinde kaldığını hissetmem nedeniyledir. İsteyelim yahut istemeyelim, az gelişmiş ülke-

² Bkz : Sir John Hicks, *Capital and Growth*, Oxford University Press, 1965, s. 1.

lerin ortodoks mu yoksa yeni kalkınma politikalarını mı izlemeleri gerektiği artık cevap bekleyen bir soru olmaktan çıkmıştır. Bu ülkeler seçimlerini birbiri ardından, artık geleneksel iktisadi düşüncenin bir bölümü haline gelen yeni politikalar lehinde yapmaktadırlar. Bunu hayatın gerçeklerinden biri olarak kabullendiğimizde, daha yakından ilgili görülen soru şu ikincisi olacaktır: Az gelişmiş ülkeler hızlı kalkınmak üzere plan yapmayı istedikleri için, ortodoks teorinin büyük bölümlerinin modası geçmiş midir?

Böyle olmayıp; tersine, ortodoks ekonomi teorisinin, bu yeni *ileri* kalkınma politikaları çerçevesinde daha büyük bir önem kazandığını ileri süreceğim. Kalkınmanın planlanması yeni ve köklü bir politika sayılsa bile, bunun temelinde yatan teorinin, teknik açıdan, geniş ölçüde ortodoks ve geleneksel olduğunu göstereceğim. Benzer şekilde ortodoks dış ticaret teorisinin, istenildiğinde az gelişmiş ülkelere karşı daha liberal ve cömert ticaret ve yardım politikalarını destekleyici yönde kullanılabilmesini ortaya koyacağım. Söylediklerim yeni değildir. Bunlar, yalnızca ekonomi teorisinin *töresel açıdan tarafsız* (ethically neutral) olması ve politika yapıcılarının değer yargılarına göre belirlenen ekonomik amaçlara daha etkin biçimde ulaşmak üzere de kullanılabilmesi yolundaki bilinen öğretinin yeniden ifade edilmesidir.

Mevcut ekonomi teorisini az gelişmiş ülkelere uygulamanın *gerçekçiliği* sorununa daha yakından bakmağa başlayalım. Bazı eleştirciler, *mevcut teori*'den Samuelson gibi modern bir ders kitabında toplanmış çasına söz ederler. Gerçekte, bu teori, iktisadi kalkınmanın ilk aşamaları sırasında yazan eski iktisatçılarınkilerden çağdaş teorisinin hayli girift ve soyut olanlarına kadar geniş bir kuramsal modeller topluluğunu kapsayan batılı iktisat teorisinin tamamını kapsamaktadır. Kanımca, gerçekçi olmama hususunda en önemli neden, az gelişmiş ülkelere uygulanacak kuramsal modellerin yanlış seçilmesinden doğmaktadır. Tıpkı az gelişmiş ülke hükümetlerinin, batı teknolojisinin en ileri ve sermaye-yoğun tipini temsil eden *çelik fabrikaları*'nın çekiciliğine dayanamaması gibi, birçok kalkınma iktisatçısı da en yeni ve fazlaca işlenmiş kuramsal modellerin temsil ettiği zihni *çelik fabrikaları*'nın çekiciliğine dayanamamaktadır. Bence en büyük hata burada yapılıyor. Daima, iyi bir kalkınma iktisatçısının, aynı zamanda bir uygulamalı iktisat tarihçisi de olması görüşünü işte bu nedenle savunmaktayım.

İleri ülkelerin girift ekonomik yapılarına göre tasarlanan hayli işlenmiş modellerin, az gelişmiş ülkelerin daha basit olan ekonomik

yapılarına uygulanması gerçekçi değilse, bu durum yeni kalkınma ve az gelişmişlik kuramları ile düzeltilmiş midir? *Kısr döngü* (vicious circle), *kalkış* (take-off) ya da *büyük itiş* (big push) gibi 1950'lerde yaygın olan yeni kuramlara baktıkta, gerçekçilik yönünden hiç birinin daha iyi durumda olmadığı görülmektedir. Bu yeni kuramların zayıflığı, birtakım az gelişmiş ülkelerin belirli özelliklerini biraraya getiren karmaşık modelleri, bütün az gelişmiş ülkelere uygulamaya çalışılmadadır. *Kısr döngü* kuramı, kaynaklar üzerindeki şiddetli nüfus baskısının yol açtığı yoksulluk ve durgunluk; *kalkış* kuramı, siyasal, sosyal ve kurumsal yapıda oldukça ileri bir düzeye peşinen erişilmiş olması; *büyük itiş* kuramı ise, öncelikler yanısıra yerli sermaye malları sektörünü yaratabilecek büyüklükte bir yurtiçi piyasasının bulunması varsayımlarına dayanır. Bütün bu özellikleri karmaşık bir modelde biraraya getirdiğimizde, modelin uygulanabileceği az gelişmiş ülke sayısı bir veya ikiye düşecektir- Hindistan ve muhtemelen Pakistan gibi.

Söz konusu yeni gelişme kuramlarının, özellikle *kısr döngü* kuramının uygulanmasındaki sınırlılık, az gelişmiş ülkelerin 1950-60 devresindeki ekonomik gidişlerinin kaba çizgilerine bakılarak gösterilebilir. Bu on yıllık dönemde, ileri batı ülkelerinin % 4'lük ortalama yıllık gelişme hızlarına karşılık, bir grup olarak az gelişmiş ülke gayri safi milli hasılları % 4,4 lük ortalama bir artış göstererek bu ülkelerde kişi başına millî gelirden % 2'nin biraz üzerine çıkan net bir artış sağlamıştır³. Artış oranının yüksek olup olmadığı tartışılabilir. Ancak, gerçekten ilginç olan, bazı az gelişmiş ülke gayri safi milli hasılları ancak nüfus artışına ayak uydurabiliyorken, diğerlerinde % 5-% 6 gibi, ortalamanın üzerinde hızlar sağlanabilmesidir. Böylece, bütün az gelişmiş ülkelerin durgunluk ve nüfus baskısının kısr döngüsüne yakalanmış oldukları yolunda önceki basite indirgeyen görüşe karşılık, neden bazı az gelişmiş ülkelerin, diğerlerinden daha hızlı ya da yavaş geliştikleri sorusuna yönelmekteyiz.

Bu soru cevaplandırılmak istendiğinde, dikkatimiz az gelişmiş ülkeler arasında büyüklük, doğal kaynaklar üzerindeki nüfus baskısı, ihracat mallarına yönelen dünya talebinin durumu, genel iktisadî kalkınma düzeyi ve siyasal kararlılık yönlerinden olan farklılıklara çevrilecektir. Çeşitli az gelişmiş ülkelerin değişik kalkınma hızları içinde bulunmalarının başlıca nedenlerini, bizzat bu farklılıklar ortaya koyacaktır. Eğer, bunun yanısıra kalkınma politikaları hakkında da birşeyler söylemek istiyorsak, temel ekonomik ve sosyal farklılıkları,

³ Birleşmiş Milletler, *World Economic Survey*, 1963, I. Kısım, s. 20.

ekonomi politikasının etkilerini açığa çıkartabilecek kadar az olan, oldukça birörnek bir grup seçmeliyiz.

Açıklayıcı somut bir örnek olarak, Güneydoğu Asya'nın savaş sonrası ekonomik gelişmesini ele alalım. Böyle yapmamız, kalkınma politikaları hakkında yapılan genellemelerin tehlikelerini; özellikle yeni ilerici kalkınma politikalarının, iktisadi kalkınmayı ortodoks ekonomi politikalarından daha hızla gerçekleştireceğini varsaymanın tehlikesini ortaya koymaya da yardım edecektir.

Seçtiğim beş ülke-Burma, Tayland, Filipinler, Endonezya ve Malaya- oldukça birörnek bir grup teşkil etmektedir. Bu ülkeler, Hindistan ve Çin'in aksine, yalnız çok daha küçük olmakla kalmayıp, aynı zamanda nüfus baskısı altında da değildirlere. Yiyecek kıtlığı ile savaşmak zorunluğu yoktur ve ekonomik özendiricilerin işlemesine meydan verecek olan doğal kaynakları daha geniştir. Yine bu ülkeler, genel sosyal ve ekonomik düzeyleri yönünden benzer durumdadırlar; ayrıca, pirinç, kereste, kauçuk gibi ortak ihraç mallarına sahiptirler. Bütün bunlara rağmen, Tayland, Filipinler, ve Malaya'nın harp sonu hızlı ekonomik gelişmesi, Burma ve Endonezya'nın ekonomik durğunluğu ile zıtlık halindedir. Daha 1960 yılında, Tayland ve Filipinler' in sabit fiyatlarla gayri safi milli hasılları, ithalatı ikame endüstrilerindeki dikkate değer artış yanısıra, savaş öncesi seviyelerinin iki katına yükselmiştir. Buna karşılık, Burma ve Endonezya gayri safi milli hasılları savaş öncesine nazaran, bu dönemdeki nüfus artışından bile daha düşük bir hızla % 11 oranında arttı. Diğerlerinden biraz daha yüksek bir kişi başına milli gelir seviyesinden başlayan Malaya ise, yalnız Burma ve Endonezya'ya değil, ekonomik yapısının birçok yönlerden benzerlik taşıdığı Seylan'a nazaran da, daha yüksek bir ekonomik refah düzeyine ulaştı.

Ekonomik kalkınma hızlarındaki bu geniş farklar, iki grup ülke ihracatlarının gelişme hızlarıyla yakından ilgilidir. Bu ülkeler, dünya piyasasının aynı koşullarına maruz kalan ortak ihraç mallarına sahip olduklarına göre, ihracat durumlarındaki farklılıklar daha çok ihracatlarının arz yönünü etkileyen yurtiçi ekonomi politikalarında aranmalıdır. Bu yönden, birinci grubu oluşturan Tayland, Malaya ve Filipinler piyasa güçleri ve özel girişime daha bağlı; dış ticaret ve yabancı girişime dönük biçimde daha ortodoks tipte ekonomi politikaları izlediler. Burma ile Endonezya ise, dış ticaret ve yabancı girişime pek açık olmayan düşmanca bir tutum içinde geniş çaplı devlet müdahalesi ve ekonomik planlamaya yönelmışlerdi.

Daha özel olarak: i-Tayland ve Filipinler piyasa müşevviklerini, bir yandan kırsal nüfuslarını daha fazla araziye ekim alanına sokmada;

öte yandan hem ihracata yönelik hem de yurtiçinde tüketilen gıda maddeleri üretimini genişletmeye özendirilmede başarıyla kullandılar. Burma'da ise, köy tarımını kamusal yapım endüstrisi ile sosyal sabit sermaye yatırımları için kaynak olarak kullanan *devlet tarım pazarlama kurumu*'nun çalışmaları, köylülerin şevkini kırmıştır. ii-Tayland ve Filipinler yerli müteşebbisleri himaye ve subvansiyonlarla yeni yapım endüstrileri kurmaya yöneltirken; Burma ve Endonezya, aynı şeyi diğer nedenler yanısıra bürokratik kadronun teşebbüs gücündeki yetersizlik nedeniyle başarısız kalan kamu girişimleri yoluyla sağlamaya çalıştı. Burada, Güneydoğu Asya ülkelerinde küçük ve orta-ölçekli hafif yapım endüstrilerinde, Çinli ve Hintli müteşebbislerce yönetilme yolundaki yaygın endişeye değinmek isteriz. İşte bu endişeyle, Tayland Çinli işadamlarını kendi müteşebbis sınıfına kazanmış; Filipinler, Çinli ve Hintliler yerine kendi yerli müteşebbislerini başarıyla ikame etmiştir. Buna karşılık Burma ve Endonezya söz konusu yabancı müteşebbisleri, kamu girişimleriyle ikame yolunu seçmiştir. Bu sorun, Malaya'da halen çözümlenme durumundadır. iii-Malaya, Tayland ve Filipinler Batılı müteşebbislere hem geleneksel plantasyonlar ile madencilik sektörü hem de yeni yapım sektöründe istikrarlı bir ekonomik ortam sağlayarak, özel yabancı sermaye akımından dikkate değer ölçüde yararlandılar. Burma ve Endonezya ise, millileştirme ve düşmanca politikalarla özel sermaye akımının cesaretini kırdı. iv-Malaya ve Tayland tutucu para ve maliye politikaları izlediler; paraları da kuvvetli ve istikrarlı durumdaydı. Filipinler ise, tediye bilançosu dengesizliğini 1962'de başarıyla uygulanan devalüasyonla giderdi. Buna karşılık, Burma ile Endonezya'nın açıktan harcama ile yurtiçi enflasyonun doğurduğu tediye bilançosu problemlerini ekonomik faaliyetlerin her kesiminde yaygın kamu müdahalesini içeren, etkinlikten uzak ve zedeleyici bir ithalat kontrolüyle çözmeye çalışmaları, gelişme halindeki genç endüstrilerinin büyük bölümünü baltalamıştır⁴.

Malaya, Tayland ve Filipinler'in daha batıcı tutumlarına karşılık Burma ile Endonezya'nın iktisaden milliyetçi ve batıya-karşı tutumlarının nihai doğruluğu ya da yanlışlığı konusunda yargıya varacak durumda değilim. Bununla birlikte, iktisatçıların kalkınma politikalarını eleştirdiği geleneksel düzeyde, Güneydoğu Asya örneğindeki ortodoks iktisat politikası tiplerinin savaş sonrası dönemde, daha yeni

⁴ Daha geniş bilgi için Bkz: H. Myint, «The Inward and the Outward Looking Countries of Southeast Asia and the Economic Future of the Region,» Symposium Series II. on *Japan's Future in Southeast Asia*, Kyoto University, 1966.

ilerici kalkınma politikalarına nazaran daha hızlı bir ekonomik kalkınma ile sonuçlandığı kanısındayım. Güneydoğu Asya deneyi, acaba bölge dışındaki diğer az gelişmiş ülkeler yönünden ne ölçüde geçerlidir? Öyle sanıyorum ki söz konusu deney, özellikle Batı Afrika'nın daha küçük ve daha az yoğun nüfuslu ihracat ekonomileri açısından dikkate değer olabilir. Bu bölgede ilkel ürünler ihracatının geliştirilmesi, yeni ithalatı ikame endüstrilerine döviz kaynağı teşkil etmek; daha önemlisi, geçim-sektöründeki tam kullanılmayan, doğal kaynakları para ekonomisine çekme yöntemi olmak bakımından iktisadî kalkınmanın hâlâ en fazla ümit vadeden motorüdür.

Ne var ki, ortodoks politikalar lehinde varılan bu sonuçların, daha az benzer tipte, özellikle Hindistan gibi büyük ve yoğun nüfuslu ülkelere teşmil edilmeye çalışıldığında, geçerliliklerinden kaybetmeleri olasıdır. Öte yandan, Hindistan örneğini küçük ihracat ekonomilerine uygulamaya çabalamak aynı şekilde gerçekçi olmayacaktır.

Ekonomi kuramını az gelişmiş ülkelere uygulamanın *gerçekçiliği* konusundaki görüşlerimi, standart ekonomik analiz modellerinden gereğinden çok farklı olmaya çalışmanın tehlikelerine değinerek sonuçlandıracağım. Bu tehlikeler, Batının standart analiz modellerindeki *garip örnekleri* (queer cases) seçmekten ve standart örneklerin bu istisnalarının, ileri ülkelere sosyal değerler, davranışlar ve kurumsal ortam yönlerinden çok farklı olduklarından, az gelişmiş ülkelere otomatik olarak uygulanabileceğini kabul etmekten doğar. Çoğu yazarın az gelişmiş ülkelere hamlettiği ünlü *işgücünün tersine esnek arz eğrisi* örneği bunlardan biridir. Ne var ki, aynı yazarlar *gösteriş etkisi* ve *artan beklentilerin devrimi*'nden de söz etmektedirler. Az gelişmiş ülke halkları daha toplumsal zihniyetli olacaklarından, ekonomik örgütlemenin işbirlikçi biçimlerine daha kolay uyacakları yönündeki kanı da böyledir. (Halbuki, az gelişmiş ülkelerdeki işbirliği hareketi hakkında yazarlar, bu ülke insanlarında işbirlikçi ruhun eksikliği ile aşırı bireysellikten sıkça yakınırlar.) Diğer bir örnek, az gelişmiş ülke halklarının, hükümetlerin izlediği ekonomi politikasından etkilenmemesi ve girişimci yeteneklerinin doğal olarak bulunmayışı yönünde yapılan genellemelerdir. Eğer birisi az gelişmiş ülke politikacılarına insanların tembel, aptal, girişim ve uyum yoksunu olduğunu söyleme durumunda kalırsa, düşman sayılarak damgalanır. Halbuki, aynı ön-yargıları farklı biçimde ifade ederek, halkın girişim kapasitesinin eksikliğinden söz ederse ekonomik planlamaya *bilimsel* katkıda bulunduğu için kutlanacaktır. Diğer bir örnek, az gelişmiş ülke köylülerinin ekonomik özendiricilere cevap vermeyeceği yolundaki eski inanıştır. Ne var ki, tarım ekonomistleri, köylülerin bir üründen diğerine geçmek ya da

daha fazla araziye ekim alanına sokmak yoluyla fiyat değişmelerine cevap verdikleri yolunda pek çok kanıt toplamışlardır. Gerçek sorun, verimliliği artıracak yeni ekim yöntemlerinin sunulmasıdır. Uygulaması güç olmakla birlikte bu sorun, faraza İngiliz endüstrisine verimliliği artırıcı yeni yöntemlerin sunulmasından fazlaca farklı değildir. Hem doğruluğu şüpheli sosyolojik genellemelerden kurtulmak hem de sosyal ve ekonomik değişmeyi analizdeki kontrolü güç sorunlarla uğraşmak bakımından, ekonomi ile sosyal bilimlerin diğer dalları arasında daha yakın işbirliğinin en çok yararlı olacağı sahanın burası olduğu kanısındayım. (Bana iktisatçı olmayan meslekdaşlarımla sınırsız bir görüşme olanağı veren bu Okul'a dönmeme bu nedenle de seviniyorum.)

Cari ekonomi kuramının az gelişmiş ülkeler için *gerçekçiliği*'den *geçerliliği*'ne artık dönebiliriz. Bu ülkelerde kalkınmanın hızlandırılması sorunu, son tahlilde, halen sahip olmadığımız cinsten bir sosyal ve iktisadi dinamik alanında yatmaktadır. İddialarımda kimseyi az gelişmiş ülkelere böylesi yeni ve dinamik bir kuramsal yaklaşıma girişmekten alıkoyucu bir husus yoktur. Bununla birlikte, mevcut kaynakların dağılımını içeren statik ortodoks kuramın az gelişmiş ülkeler açısından önemini küçümsemek, tehlikeli derecede kolaydır. Batının yerleşmiş verimlilik artış hızlarına sahip bolluk ülkeleri, kaynakların yanlış dağılımını sineye çekebilirler. Az gelişmiş ülkelerse, mevcut cılız kaynaklarının önlenmesi mümkün ısrafına katlanamayacak kadar yoksuldurlar. Özellikle, tarım sektörüne kıyasla yapım ve kamu sektörlerindeki aşırı yüksek ücretler ile düşük faiz hadleri, yüksek değerlendirilmiş döviz kurları gibi fiyat mekanizmasının bilinen çarpıklıklarına katlanamazlar. Düşük gelir ve yüksek faiz hadlerinin baskısı, hem ihracat hem de yurtiçi tüketime yönelmiş tarımsal genişlemenin hızını keserek ekonominin genel kalkınma oranını düşürür. Daha yüksek ücretler, kırsal bölgelerden şehirlere pekçok insanı çekerse de, modern ithalat-ikamesi endüstrilerinde benimsenen hayli sermaye-yoğun yöntemler yüzünden, gelenlerin yalnız küçük bir bölümü emilebilir. Bu ise, şehirli işsizler ve gecekondu bölgeleri sorununu daha ağırlaştırarak konut ve sosyal refah alanındaki yatırım ihtiyacını artırır. Kit sermaye arzı ise, sunf şekilde düşük faiz haddi nedeniyle hükümetlerin prestij projelerinde ve endüstrinin özel kesiminde ısrafıca kullanılır. Bu durum, dış ülkelere en pahalı ve sermaye-yoğun makineleri ithal için lisans alabilecek kadar şanslı işadamlarını teşvik eden yüksek değerlendirilmiş döviz kurları ve ithalat kontrolü ile daha da vahimleştirilir.

İşte bunlar, daha iyi bir kaynak dağılımı ile azaltılabilecek ısrafın çarpıcı örnekleridir. Şunu da belirtmek gerekir ki, ortodoks neoklasik kuramın belirli kaynakların etkin dağılımıyla uğraşmakta olması, az gelişmiş ülkelerdeki kaynak hacmini artırıcı yardım politikaları açısından önemsiz olacağı anlamına gelmez. Aksine, elindeki hazır kaynakları etkili biçimde kullanamayan bir ülkenin, yardım programlarının sağlayacağı ek kaynakları *emebilmesi* ve bunları etkin biçimde kullanması olası değildir. Diğer bir deyişle, bir ülkenin yardımı emme kapasitesi, geniş ölçüde kaynak dağılımındaki ciddi hatalardan kaçınabilme yeteneğine dayanır. Yine az gelişmiş bir ülkenin dış ticaret fırsatlarından etkili biçimde yararlanabilme yeteneği konusunda da benzer bir sonuç çıkartılabilir. Eğer bir ülkenin, yurtiçi politikalarıyla ihracata yönelmiş üretimi engellemek ya da ihracat sektöründe maliyetleri yükseltmek suretiyle elindeki dış ticaret fırsatlarını etkin biçimde kullanmadığını saptarsak, artık bu ülkenin uluslararası görüşmelerden elde edilecek yeni ticaret olanaklarından geniş ölçüde yararlanmasını beklememeliyiz.

Ortodoks ekonomi kuramının, modası geçmek yerine, az gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınmalarının ilerlemesindeki yeni *ilerici* politikalar çerçevesinde daha da anlamlı olduğu yolundaki telkinim, kısmen bu yüzdendir. Bu noktayı, kalkınmanın planlanması kuramı ile uygun ticaret ve yardım politikaları hakkındaki son tartışmalardan alacağım örneklerle açıklayayım.

Öyle sanıyorum ki, kalkınma planlamasının politikası ile, ileride görüleceği gibi belirli kaynakların optimum dağılımını işleyen ve kalkınma planlamasının temelinde yatan ekonomik teori arasında kesin bir ayırım yapılması, karışıklıkların büyük bölümünü önleyecektir. Söz konusu karışıklık, kalkınma planlamasını oluşturmak üzere esas olarak ortodoks denge ve optimum kuramına karşı çıkmanın moda olduğu 1950'lerde ortaya çıkartıldı. Makro-ekonomik düzeyde ise, zorunlu tasarruf ve enflasyon ya da sermaye birikimi için gizli işsizlikten yararlanmak suretiyle ekonomik kalkınmanın nasıl hazırlanacağını göstermeye çalışan kuramlar geliştirilmiştir. Daha genel planda, *kısır döngü* (vicious circle), *büyük itiş* (big push) ve *dengesiz gelişme* (unbalanced growth) kuramları, kendi-kendini-besleyen ekonomik gelişmeye doğru kümülatif hareketin zincirleme tepkisini harekete geçirecek dengesizlik ve kararsızlıkları statik denge çerçevesini kasten parçalamak üzere yerleştirmenin arzu edilirliliğini farklı biçimlerde göstermeye yöneldiler. Gariptir ki, az gelişmiş ülkeler kalkınmanın planlanması gereğini kabullenip, bunun etkin biçimde nasıl yapılabileceğini araştırdıkla-

rında, bu amaç için gerekli ekonomi kuramının geleneksel denge ve optimum kuramından başkası olmadığını anlamışlardır.

Günümüzün kalkınmanın planlanması hakkındaki ders kitaplarına göre⁵, plancının ilk görevi planın yürütülebilmesi için gerekli kaynaklar toplamının eldeki toplam kaynakları aşmadığını sınınamak suretiyle, planın makro-ekonomik düzeyde uygulanabilirliğini araştırmaktır. Yani, açıktan harcama ile enflasyondan, servisler sektöründeki gelişme hızı projeksiyonunun mallar toplamındaki muhtemel gelişme hızını belirli bir kritik marjdan fazla aşmamasını sektör seviyesinde sağlamak suretiyle kaçınılır. Plancının bundan sonraki görevi, münferit mal ve hizmetler arz ve talebinin birbirine eşit olduğunu sınınamak ile yalnız verilen bir yıl için değil, bütün plan dönemindeki her yıla diğerleri arasındaki denge bağıntısının bulunmasını sağlamak suretiyle planın sektörler ve mikro-ekonomik düzeyde tutarlılığını sınınamaktır. Plan hem uygulanabilir hem de tutarlı bulunursa, artık plancının görevi verilen kaynaklarla planın öngörülen amaçlara ulaşmada, kaynakları daha etkin biçimde yeniden dağıtma alternatifinin bulunmaması anlamında, optimum bir plan olup olmadığını ortaya çıkartmaktır.

Kalkınma planlamasının belirtilen bu standart ifadesi kabul edildiğinde, eldeki kaynakların etkin dağılımını piyasa mekanizmasıyla başarmaya çalışanlarla, aynı sonuca devlet aracılığıyla varmaya çalışanlar arasında temelde kuramsal bir fark kalmıyacaktır. Zira, her iki grup da kaynakların optimum dağılımını kuramsal norm kabul etmekte olup, anlaşmazlıkları, bu normun gerçekleştirilmesindeki uygulama araçları alanında kalmaktadır. Bu gruplar, belirli bir durumda ne ölçüde planlamanın *yol gösterici* veya *emredici* olduğu; yani kaynak dağılımının ne ölçüde merkezîyetçi olmayan piyasa karar-alma mekanizmasına, ne ölçüde devletin merkezî karar-alma mekanizmasına bırakılması gerektiği konusunda anlaşmaya varamıyacaklardır. Yine de, teknik anlamda, aynı ortodoks neo-klasik kuramın farklı uygulama politikalarına yönelmiş şekillerini kullanmaktadırlar.

Kuramsal görüş açısından, esas ayrılık az gelişmiş ülkelerde ekonomik kalkınmanın bir dönemle diğer bir dönem arasında yurtiçi tasarruflar ile dış yardımın iyi idaresi yoluyla sürekli olarak arttığı varsayılan hazır kaynakların daha etkin dağılımıyla düzenli şekilde hız-

⁵ Özellikle Bkz. : W. Arthur Lewis, *Development Planning*, Allen and Unwin, 1960; Albert Waterston, *Development Planning: Lessons of Experience*, Oxford University Press, 1966; W. B. Reddaway, *The Development of the Indian Economy*, Allen and Unwin, 1962.

landırılabilceğine inananlarla, ekonomik kalkınmayı yalnızca toplumsal devrimler ve teknik yenilikler gibi anı şekilde bozucu ve düzensiz değişmelerin getirilebileceğine inananlar arasındadır. Ekonomik kalkınmaya bu ikinci devrimci yaklaşım, bazı azgelişmiş ülkeler bakımından geçerli olabilir. Ancak, bunun planlama yaklaşımına nasıl sokulabileceğini görmek güçtür. Kalkınmanın planlanması, tanımı gereği düzenli bir yaklaşımdır. Öte yandan, gerçekten geniş kapsamlı ve bozucu sosyal değişmeler, peşinen öngörülme suretiyle planlama çerçevesine sokulup çıkartılamazlar. Statik denge çerçevesini kasdı dengesizlik ve gerilimler getirerek parçalama gereğini ileri sürenler, aslında planlama çerçevesinden kurtulma gereğini de savunmaktadırlar. Buna göre, bir kimse önce sosyal devrimi daha sonra planlamayı önerbilirse de, ciddi çelişmelere düşmeksizin, her ikisini aynı zamanda savunamaz. Ayrıca, ekonomik kalkınmaya devrimci yaklaşımın, hiç bir şekilde özel girişim sistemini eleştirenlerin tekelinde olmadığına da değinmek gerekir. *Bırakımcılık* (laissez-faire) görüşü yalnız statik dağılımdaki etkinliği değil, müteşebbisleri özendirme, yenilik ve tasarruflar yoluyla ekonomiye dinamizm getirmesi yüzünden de savunulabilir. Schumpeter'in mevcut üretici çerçeveyi yenilik yapan özel müteşebbislerin *yaratıcı yıkma* (creative destruction) süreciyle kırmalarını öngören tablosu, ekonomik kalkınmaya bu tipte bir devrimci yaklaşımın iyi bilinen örneğidir.

Açıklamalarımı, ortodoks dış ticaret kuramının azgelişmiş ülkelere daha liberal veya cömert ticaret ve yardım politikalarını destekleyici yönde nasıl kullanılacağını gösteren örnekler vererek bağliyacağım. Azgelişmiş ülkelerde ilkel maddeler ihracına karşı, hâlâ büyük ölçüde önyargı mevcuttur. Bu önyargı, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'ndan bu yana yerleşmeye başlayan ticaret-taraftarlarının görüşleriyle bir ölçüde yenilmektedir. Halen azgelişmiş ülkelerin çoğunluğunca kabul edilmiş olan bu görüşler, aşağıdaki şekilde özetlenebilir: i- Azgelişmiş ülkelerin, yurtiçi yapım endüstrilerini uygun gördükleri şekilde korumalarına izin verilmesine karşılık; ilkel maddeler, yarı-mamul ve mamul mallarının gelişmiş ülke pazarlarına ihracında tercihli muamele ya da daha serbest giriş olanağına sahip olmaları gerekir. ii- Ticaret tavizlerini desteklemek üzere daha fazla yardım verilmeli; ancak, bu yardım hem veren ülkelerden yapılacak ithalata hem de bunlarca seçilen ve yürütülen belirli projelere daha az bağlanmalıdır.

Azgelişmiş ülkelere yardım konusunda, ortodoks-görüşlü ekonomistler arasında farklı fikirlere sahip olanlara rastlanması mümkündür. Bazıları, dünya sermaye kaynaklarının yanlış dağılımına yol açması

ya da arzu edilmeyen çeşitli siyasal ve sosyolojik yan-etkiler yaratması endişesiyle yardıma karşıdırlar. Örneğin, geçenlerde Prof. Bauer az gelişmiş bir ülkenin yardımdan elde edebileceği nesnel yararların, yardım alan ülkeyi yoksullaştıracak bir dilenci zihniyeti ile merkezî bir güç ve bozulma yaratmak gibi zararlı sosyolojik ve siyasal etkilerle ortadan kalkacağını ileri sürmüştür. Ancak, ortodoks ekonomistlerin hepsi yardıma karşı değildirler⁶. Yardımlar konusunda en iyi kitabı⁷ yazdığını sandığım-yirmi yıl kadar önce bu salonda açış dersini dinlemiş olduğum-mütevessa Profesör Frederic Benham'ın adını bu fırsattan yararlanarak anmak isterim. Bu kişisel görüşler bir yana, standart ortodoks ekonomi kuramının bu konuda şöyle akıl yürütmesi beklenir: Varlıklı ülkelerin yoksul ülkelere ne kadar yardım yapmaları gerektiği, ekonomik analiz alanının ötesindeki törel ve siyasal düşüncelere dayanır. Ancak, varlıklı ülke milli gelirlerinin, diyelim % 1'inin verilmesi kabul edildiğinde, artık bu saptanmış siyasal amacın en etkin biçimde nasıl gerçekleştirilebileceğini göstermek üzere ekonomik analize başvurabilir. Ortodoks ekonomi kuramının bilinen akıl yürütmesine göre, bu, en etkin biçimde, yardım veren ve alan ülkelerin serbest ticaretiyle başarılabilir. Yardım yapanlar açısından, serbest ticaret yoluyla kaynaklarının daha etkin dağılması, bu ülkelere milli gelirlerinin % 1'ini en az fedekârlıkla ayırabilme olanağını kazandıracaktır. Yardım alanlar yönündense, malların yurtiçinde üretilebileceğinden daha düşük fiyatlardan serbestçe ithali aldıkları yardımların değerini en yüksek düzeye çıkartacaktır. Kaldı ki, yardımlar yatırımda kullanıldığında, yatırım fırsatlarının serbest ticaret koşulları altında daha etkin seçimi, yatırımın sağlayacağı gelirleri de artıracaktır.

Buna göre, ortodoks ticaret kuramı görtüş açısından, az gelişmiş ülkelerin istedikleri tek-yönlü serbest ticaret ve yardım, aynı miktar yardımla iki-yönlü serbest ticarettten daha az etkindir. Genç endüstrileri koruma gereği kabul edildiğinde de, bunun böyle olması olasıdır⁸.

⁶ Barbara Ward ve P. T. Bauer, *Two Views on Aid to the Developing Countries*, Institute of Economic Affairs, Occasional Paper 9, 1966.

⁷ F. Benham, *Economic Aid to Underdeveloped Countries*, O.U.P., 1961.

⁸ Zira, az gelişmiş ülkelerce uygulanan ithalat kontrolü, ümit vâdeden genç endüstrilere seçici himaye verecek şekilde fark gözetici olmayıp, kısa-dönemli tediye bilançosu endişelerine yönelmiştir. Kaldı ki, yurtiçi piyasasının işleyişindeki aksaklıkların yol açtığı çarpıklıkların giderilmesi, himaye dışındaki devlet müdahale şekillerini de gerektirebilir. Bu konuda Bkz: H. Myint, *International Trade Theory in a Developing World*'ün 7. Bölümü, R. Harrod ve D. C. Hague'in derlemesi, Macmillan 1963; ayrıca H. G. Johnson «Optimum Trade Intervention in the Presence of Domestic Distortions», *Trade Growth and the Balance of Payments* içinde, Economic Essays in Honor of Gottfried Haberler, North-Holland Publishing Co., 1965.

Bununla birlikte, az gelişmiş ülkeler daha az avantajlı olduğu düşünülen seçimi yapmakta direnseler bile, ortodoks ticaret kuramının bu sınırlı çerçeve içinde de söyliyebileceği yararlı hususlar vardır. Bunlar ise, ileri ülkelerin piyasalarını az gelişmiş ülke ürünlerine daha serbestçe açmaları ile yardımların bağı olmamasını destekleyici yöndedir.

İleri ülkelerin az gelişmiş ülkelere karşılığında birşey almaksızın ticaret tavizleri verip vermemesi sorunu üzerindeki hayli uzayan *mütakabiliyet* (reciprocity) tartışmasını ele alalım. Az gelişmiş ülkeleri savunanlar, tek yönlü ticareti destekleyici yönde, arslanla kuzunun aynı koşullara tabi olmaması; eşit olmayan ticaret ortakları ele alındığında ikili bir ahlâk standardı gerektiği şeklindeki törel görüşlere sıkça başvururlar. Öte yandan, ileri ülkeler az gelişmiş olanlardan bir *karşılık* beklememekle beraber, kendileri yükümlülük altına girmeden önce diğer ileri ülkelerin az gelişmiş ülkelere benzer tavizler vermelerini istemeye yönelmektedirler. Prof. Harry Johnson⁹ merkantilist ticaret görüşüne dayanan bu argümanların, karşılaştırmalı maliyetler kuramına göre ticaretin kârının ucuza gelen ithal mallarını elde etmekten ibaret bulunduğu hususunu bütünüyle ihmal ettiğini geçenlerde hatırlattı. Az gelişmiş ülkelere ithalatı serbest bırakmakla, bu malları ucuza satınalma olanağı bulan ileri ülke tüketicileri ticaretten zaten kazanmış olacaklardır. Bu yüzden, daha başka bir karşılık isteme gereği yoktur.

Bütünüyle ortodoks ticaret teorisine dayanan Prof. Johnson, az gelişmiş ülke ürünleri üzerindeki ticaret engellerini diğer ileri ülkelerin kendisini izlemesini beklemeksizin, tek taraflı olarak kaldırmasının Birleşik Devletler için kazançlı olacağını ileri sürmüştür. Benzer şekilde, Birleşik Devletlerin az gelişmiş ülkelere yaptığı yardımlara ait resmi rakamların, ön planda tarımsal ürün fazlaları olmak üzere, bağı-yardım tarzında verilen bu mal ve hizmetlerin, serbest ticaret koşulları altındaki dünya piyasa fiyatları üzerinden yeniden değerlendirilmeleri halinde, kayda değer ölçüde küçüleceğini göstermiştir.

Bunlar, ortodoks ticaret teorisinin, istendiğinde, daha liberal ticaret ve yardım politikaları lehinde nasıl kullanılabilirliğinin güzel örnekleri olarak görünmektedir. Kurama bu akıcılığı kazandıran, ekonomi teorisinin fazlaca kötülenmiş *töresel tarafsızlık* (ethical neutrality) konutudur. Az gelişmiş ülke şampiyonları, benimseyenler adına az gelişmiş bir sosyal vicdanın göstergesi saydıkları bu *konut'a* (postülat) büyük kuşkuyla bakma eğilimindedirler. Anılan konutun, bir zorunlu

⁹ H. G. Johnson, *U. S. Economic Policy Towards the Less Developed Countries*. The Brookings Institution, Washington 1967.

maksimum kavramından daha çok karşı çıkılabilir olmadığını gösterdiğimi ümit ediyorum.

Nihayet ,yardımların veren ülkenin seçip yönettiği belirli projelere ne ölçüde bağlanması gerektiği, az gelişmiş ülkelerin kendi işlerini geliştirmiş ülkelerin iyiliksever gözetimi olmaksızın başarıya yeteneğine ne ölçüde sahip buldukları hususundaki temel sorunları ortaya çıkartacaktır. Ortodoks iktisatçılarla plan taraftarlarının varsayım ve ön-anlaşımlarının kesinlikle çatıştığı noktaya işte burada gelinir. Liberal ortodoks iktisatçıların benim de paylaştığım önemli bir varsayımı, az gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınma hususunda hatalara düşmelerine ve bunlardan ders almalarına fırsat verilerek kendilerini en iyi biçimde eğitebilecekleri; bu zahmetli kendi-kendine-egitim ve disiplin sürecini geçirmeksizin kalkınmanın gerektirdiği yeterlik derecesini elde edemeyecekleri yolundadır. Sanıyorum ki, bu varsayım günümüzde yardımları yönetenlerin açık ya da zımni felsefelerine karşı düşmektedir. Zira, bu kişiler az gelişmiş ülkelerin yardımları emme kapasitelerindeki eksikliği ,daha sıkı planlama ile gelişmiş ülke iktisatçı ve teknik uzmanlarının az gelişmiş ülkeler iktisadî olaylarını denetlemeleri yoluyla giderme hevesindedirler. Bu durumda, az gelişmiş ülkelere yardım konusunda farklı iki felsefe ortaya çıkmaktadır. Liberal ortodoks görüş, kararlaştırılan miktardaki yardımı yaparak bunu uygun gördükleri biçimde serbestçe kullanmayı yardımı alanlara bırakmak, hatalarından ders almalarını ve hareketlerinin sonucuna katlanmalarını beklemek şeklindedir. Bu görüş çerçevesinde, ileri ülkeler yardımın nasıl kullanıldığına geniş ölçüde bağlı olan iktisadî kalkınma hızını değil, yalnızca az gelişmiş ülkelere yapılacak yardımın miktarını garanti edebilirler. Az gelişmiş ülkeler, içinde buldukları koşullar ve düştükleri hatalardan yararlanabilme yönlerinden çok farklı olduklarından, tüm az gelişmiş ülkeler için aynı derecede yüksek bir kalkınma hızı beklemenin gerçekçi olmayacağı da, aynı görüşün diğer bir sonucudur. Halihazır düşünceye egemen olan alternatif görüş ise, ileri ülkelerin bütün az gelişmiş ülkeler için siyasal bakımdan kabuledilebilir bir kalkınma hızını garanti etmenin sorumluluğunu yüklenmeleri yönündedir. Yoksul ülkeler bunu kendi çabalarıyla başaramazlarsa, ileri ülkeler yalnız toplam yardım miktarını artırmaya değil; aynı zamanda, bu yardımın az gelişmiş ülke insanların iktisadî kalkınmadan, kendilerine rağmen, nasıl daha fazla yararlanabileceklerini göstermek üzere planlamaya ve denetlemeye de hazır olmalıdır.

lar¹⁰. Açıktır ki, az gelişmiş ülkeler yardımı arzuladıkları gibi kullanma serbestisi yansırı, ileri ülkelerin kendilerine asgarî bir kalkınma hızını garanti etmelerini isteyemezler. Son tahlilde, birini ya da öbürünü seçmek durumundadırlar. Liberal ortodoks eğilimli birisi olarak, ilkini seçeceklerini ümit ederim.

¹⁰ Örnek olarak: I.M.D. Little ve J. Clifford; *International Aid*, Allen and Unwin, London, 1965, s. 192 ile H. G. Johnson, a.g.e. Bölüm 4'ü karşılaştırmız.